

DAĞLARDAKİ TANRILAR VE TANRI DAĞLAR

Nevzat Çevik*

Bu makaleyi, Anadolu Arkeolojisine büyük emeği geçmiş olan Sayın Ali Dinçol ve Belkıs Dinçol'a sevgiyle armağan ediyorum.

İnsanlar dağlara güvendiler. Korktular dağlardan, küçük ve güvensiz hissettiler kendilerini eteklerinde. Çıktıkça tepelerine dağla birlikte yüceldiler. Bulutlar dağların tepelerini sarıyordu. Şimşekler oralarından çakıyordu. Yağmurlar dağlardan düzlere indiğinde sel oluyordu. Evlerini dağların eteklerine kurdular, kalelerini en tepelerine diktiler, mezarlarını içlerine oyduklar kayaların, üstlerine dağlar diktiler değerli ölülerinin ve dağlara benzettiler tümölüslerini, piramitlerini, heykeller yontular dağlardan. Ve sığındılar onlara.

Çünkü en diplerinde, en üstlerinde, en yakınlarında hep dağlar vardı. Yaşamlarını dağlar biçimliyor, yaşama mekânlarının sınırlarını, evden ülkeye kadar hep dağlar çiziyordu. Önemliydiler, gizemliydiler, ulaşılmazdılar, güçlüydüler, tehlikeliydiler...¹. Tanrıları yüksek dağların tepelerinde bildiler. En ulaşılmaz doruklara oturttular inançlarını. En yüce tepeler en ulu tanrılara yakıştırıldı. Ve dağlar hem tanrının kendisi hem de tanrıların yeri/barınağı olarak bilindi. Tarih öncesinden bu yana pek çok belge, çeşitli toplumların dinsel inançlarının odağına dağların yerleştiğini göstermektedir. Özellikle fırtınayla, şimşekle, ışıkla ilgili tanrıların ikametgâhları çoğunlukla dağlardı. Hatta neredeyse mitolojilerdeki tüm fırtına tanrıları dağlarda yaşıyordu (Şengör 1992: 17 dn. 63). Çünkü güçlü fırtınalar dağlardaydı. Dağlar durağan olmayan, her an değişen resimleriyle tanrısal etkileycilik de sunmaktaydı. Çığlar, seller ve yuvarlanan kayalarıyla çarpıcı ve korkutucu, ağaçları çiçekleri, suları ve hayvanlarıyla etkileyici ve yaşam sunucuydular². Rutkowski, "... tepe kùltlerinin birçok Avrupa ve Asia dinleri üzerinde

büyük rol oynadığını ve Geometrik Dönem'den itibaren Grekler'in dağların en yüksek tepeleri üzerinde tanrılarına altarlar ve diğer yapılar diktiklerini" belirtir (Rutkowski 1986: 20). Bu etkileyciliğin ilkel insan gözünde ilk realistik temsili Çatalhöyük duvar resmindeki Hasandağı'dır. Yeryüzünün ilk realistik doğa resmi olan Çatalhöyük örneğinde, Neolitik Çağ Çatalhöyüğü ve hemen arkasında yükselen Hasandağı resimlenmiştir (Mellaart 1964: Lev.VIa) (Res.1). Resmin önemli detayı Hasandağı'nın volkanik bir dağ olduğunun vurgulanmış olmasıdır. O, eski çağ insanının gözünde soluyan bir boğa gibi, korkulan kızgın bir dağ, tanrısal bir volkandır (Şengör 1992).

Ge Hong, "*Küçük yada büyük tüm dağların tanrıları ve ruhları vardır*" der (Kleeman 1994: 226). Dağların, tapınak olmaya uygun görkemli yapıları ve Anadolu'daki durumları E. Laroche tarafından şöyle anlatılır: "*Anadolu dinleri, tarih öncesinden bu güne, Anadolu'nun fiziki gerçekleri üzerine kurulmuştur. Dağ eteklerine kurulan köyler onlardan ve su kaynaklarından yaşamlarını sürdürmekteydiler. 'Dağ' terimi karlı doruklar, ormanlı yamaçlar, kayalık tepeler gibi, daha alçak tepeleri de karşılamaktadır. Böylece bu gibi terimler, dağların, fırtına tanrısının, yükseklerin tanrısı ya da yıldırım ve ışık tanrısının mekânı anlamına gelmektedir*" (Şengör 1992: 31; Bonnefoy 218). Gerçekten insan yaşamının, ister güncel olsun isterse dinsel her boyutunda içinde yaşanan doğal şartlar belirleyici ve biçimlendiriciydi. Üretilen her bir yenilik insan istediği için değil doğa ve zaman zorladığı ve insan ihtiyaç duyduğu içindi (Çevik 2005).

* Prof. Dr. Nevzat Çevik, Akdeniz Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 07058 Kampus, Antalya / TÜRKİYE.

Bu makale içeriği, 23-30 Kasım 2002 tarihinde Antalya'da düzenlenen "Batı Toroslar I. Ulusal Sempozyumu"nda "Tanrıların Mekanı Dağlar" başlığıyla bildiri olarak daha dar çerçevede, kısmen sunulmuştur.

¹ Lucretius, "*Şiddet ve dehşetin, dağlarda ve ormanların derinliklerinde kol gezdiğini*" anlatır. Budist inançlarına göre dağlar "*kötü ejderhaların cirit attığı tehlikeli bir yerdir*" (Rotermund 2000:148).

² "*Tanrılar ve şeytanlar, ayılar ve aslanlar, ölümler ve diriler de zirveler ve oyuklarda dolunur*"; Jean-Paul Roux, [http:// www.kultur.com.tr/kitaplik/62](http://www.kultur.com.tr/kitaplik/62) (19.12.2005).

“Hava ve yağmur kültlerine dayalı dağ doruklarında biçimlenen inançlar Anadolu’da ve Yakın Doğu’da oldukça yaygındır. Hava ve Yağmur tanrılarının oturdukları yerler oldukları düşünülen dağ dorukları başlangıçta hayvan biçimli (theriomorph) bir boğayla, sonraları ise, İÖ. 3. binyıldan itibaren insan biçimli (antropomorph) olarak betimlenmiştir” (Peschlow 2005: 49).

Dağlardan çok daha yükseklerde, gökyüzünde olan kayalar da vardı ve onlar ilk tapınılan ve hala da tapınılmakta olan gök taşları oldular. Hititler “Huwaşi” (na⁴ZIKIN) diyorlardı, daha sonraları “baitylos” (Diler 2000), İslam’ın “Hacer-ül-Esved”iyle de, benzer inancısı İslam için simgeledi ve bugünkü adını aldı. Çünkü onların, gökyüzünde oturan tanrıdan geldiğine inanıyorlardı. Gökyüzünden düşen koca bir kraterin ilkel insan gözünde ne kadar etkileyici olabileceğini anlamak aslında çok da zor değil. Ve zaten, Livius’a göre, Pessinus’tan Roma’ya götürülen göktaşı için yerli Frigler “*Ana tanrıçanın kendisi*” derlermiş.

Oğuzlar, “Ak dağlar, Ala dağlar, Gök dağlar, Kara dağlar, Altın dağlar, Ağarıp duran dağlar, dumanlı, göğüs-lü, göğsü güzel, gökçe, geyikli, yüce, kutluca dağlar..” gibi sıfatlarla dağları kutlarlardı. Bugün olduğu gibi dağlarla konuşur, selam eder, geçit vermelerini ister, dağlar adına yemin ederlerdi. Anadolu Türkmenleri de bugüne dek dağları aynı sıfatlarla andılar (Atlas 118).

Lidya’nın Tmolos’u, Likya’nın Olympos’u, Pisidya’nın Viaros’u, Solymeos’u ve Urartu’nun Ağrı’sı gibi her bölgede en etkileyici dağ, baş dağ olduğu gibi o bölgenin baş tanrısına da mekân olmuştur.

Antik dönemlerden beri dağların tepelerinde kült yerleri vardı. Buralar tanrılar tarafından kutsanıyor ya da ziyaret ediliyordu (Rutkovski: 1986, 96). Mağaralarda yaşanan taş çağları boyunca, aynı doğal mekân hem barınak hem tapınaktı. İlk zamanlarda sadece büyü ya da normal günlük yaşamın yansıtılması amacıyla yapılan duvar resimleri bize, çok eski zamanlarda dağların koynunda gerçekleştirilen bazı kültlerden izler verir. Ulaşılamayan yüce dağların en gizli derinlerine yol veren ve çoğu zaman sonu bulunamayan mağaraların kült yeri olarak seçilişleri çok erkenlerde başlayıp

tek tanrılı dinlere kadar gelmiştir. Dağların içindeki bilinmeyen derin karanlıkta aranan tanrılara bu yolla ulaşım eski çağ insanında akla yatkın gelmiş olmalı ki, mağaralarda yaşanmayan zamanlarda da kayalara açılan yalancı kapılarla bu inançlarını sürdürdüler. Çünkü bazı tanrıların dağların içinde olduğuna inanıyorlardı. Özellikle khitonik –yeraltı, öteki dünya-tanrıları gibi karanlıklarla bağlantısı kurulan tanrılara bu yolla ulaşmayı düşünmekteydiler. Bunun yanında dağların yücelerine layık görülen tanrılar için de dağ tahtları ya da nişleri biçiminde kült yerleri oluşturuyorlardı. Latmos Herakleia yakınındaki mağara bunların en etkileyicilerinden biridir. Mağara duvarında bir kült dansı-töreni resimlenmiştir (Peschlow 1995: 114 vdd Res. 7; Peschlow 2005: 50 vdd.) (Res.2). Yaşam gibi, dinsel inançlar da dağlarda biçimlenmiştir zaten. Bunun pek çok dünya örneği olduğu gibi Anadolu’dan da, Hitit, Urartu ve Frig başta olmak üzere kaya mimarlığında ilerlemiş, çoğunlukla dağlık bölgelerde yaşayan kültürlerde önemli örnekler bilinmektedir.

Hitit’de

Hititler de dağları kutsal kabul etmiş ve dağ tanrılarına inanmışlardır. Her dağa ait ayrı törenleri vardı. Bu inançlar Hitit öncesinden de Anadolu ya da dünyanın başka bölgelerinden tanıdığımız örnekler gibidir. Örneğin Sümer’in Tanrı Enlil’inin makamı dağlardı. Hurri Kumarbi efsanesinde Gökler Kralının Lalapan-dua adlı dağda oturduğu anlatılır. Tüm tanrılar Şepişa adlı dağda toplanıyorlardı. Hititlerde Dağ tanrısı tasvirine İ.Ö. 2. bin Anadolu’sunda Hitit sanatında mühür ve bullalar üzerinde ve taş plastik eserler üzerinde ve de fildişinden heykelcikler biçiminde rastlanır (Bittel 1976: 212 vdd.)³ (Res.3). Hititler doğal kayalıklardan yaralanılarak yapılan en etkileyici tapınağın, Yazılıkaya’nın da sahibidirler. Eski krallık ve öncesinde bu kayalıklarda tapınım var mıydı? Bilmiyoruz. Ancak İmparatorluk çağındaki bu tapınaklaşma daha erken dönemlerden beri belki de bu kayalıkların bir tür açık hava tapınağı olarak kullanılmış olabileceği, Hittitler’in bir anda, Tuthaliya döneminde buraya tapınak yapma fikrine kapılmış olmayabilecekleri öne

sürülebilir. Bu, Hititler’de, öncesi olan bir düşünce gibi gözükmetedir⁴. Ne zaman ki, Hitit dünyası plastik eserlerini vermeye başladı, inandığı tanrıları da bu kayalara resimledi. Çünkü bu tanrılar da yeni değildi bu kayalıklar da, yeni olan, İ.Ö. 13. yy’da bu ikisinin, kabartmalarda buluşturulmuş olmasıydı. İmparatorluğun ve imparatorların politik gücü artık bu kayalarda yansımaktaydı. Yazılıkaya’nın A ve B galerileri, tanrılara ve soylu ölümlere tapınak olmuştur. Nedeni de kayalıkların uygun formasyonları ve sağlam yapıları ile Hititler’in isteğini karşılayacak özellikte olmasıydı. Zaten, Hititler’in 1000 tanrısının tümüne ait tapınak yapısı ele geçmemiştir. Bazı tanrıların tapınak-evleri varken diğerlerinin “na⁴ZIKIN” taşları vardı (Darga 1992: 497; Diler 2000: 55). Bunlar taşınabilir kült taşlarıydı. Yazılıkaya kabartmalarına baktığımız zaman ana panoda bulunan asal tanrıların dağlarla ilişkilendirildiğini görmekteyiz (Bittel 1976, 202 vdd Res. 232-241). Özellikle Gök Tanrı Hattuşaş (Teşup), Nanni ve Hazzi⁵ adlarında tanrılaştırılmış dağların üstünde durmaktadır (Akurgal 1995: Şek. 44 Lev. 41) (Res.4). Hazzi, Hurri ülkesinde, Antakya yakınlarındaki Cassius (Cebel el Akra – Kel Dağ) dağıdır. Ayrıca, Hurrice bir dağ tanrısı olarak da karşımıza çıkar⁶. Büyük galerinin en büyük kabartması olan IV. Tuthaliya da (1250–1220) dağların üstünde durmaktadır (Akurgal 1995: Şek. 45 Lev. 42). (Res.5). Büyük kral anlamındaki bu isim aslında kutsal bir dağa aittir. Tuthaliya’nın adı olarak yazılan “tu” aynı zamanda dağları anlatmak için kullanılan bir ideogramdı⁷. Arnuwanda ve Ammuna adlı başka kutsal dağlar da vardır. Ve bu kutsal dağların tümü, Tuthaliya kabartmasındaki figürle simgelenmektedir. Kralın adının anlamı olan büyük kralın aslında bir dağ adı olması önemlidir. Çünkü Hititler’in, kraldan önce dağı “büyük kral” olarak adlandırılmış oldukları sonucu çıkmaktadır.

Hitit dünyasında, kayalıklar başka formlarda da kült yerleri olarak kullanılmıştır. Eflatunpınar⁸ ve İvriz (Akurgal 1995: Lev. 133-135) gibi örnekler Hitit açık hava dinsel anıtlarının farklı işlevlerini anlatmaktadır. “Torosların kayalıklarından çıkan çok sayıda kaynağın olduğu yerde”⁹ yapılmıştır. İmamkulu kabartmasında hava tanrısı arabasıyla dağ tanrıları üzerinde betimlenmiştir (Bittel 1976: 182 Res. 203; Börker Klaehn 1982: 259 Kat. No. 315).. Hanyeri kabartması daha farklı bir resim içerir: İki dağ tanrısı üzerinde bir boğa kayalara işlenmiştir (Bittel 1976: Res. 201). Bu kez tanrıyı bir boğa simgelemektedir. Şengör’ün detaylıca aktardığı gibi: “*Toros kelimesinin kökenine bakıldığında beliren dağ anlamındaki ‘tür’, ‘ta’ veya ‘tu’ tek hecesinden Neolitik öncesinde türemiştir. Aynı hece boğa için de kullanılmıştır. Ve dolayısıyla bir dağ-boğa eşitliği söz konusu olmuştur*” (Şengör 1992: 48). Gök ile dağlar arasındaki bağlantı gibi, gök tanrı ile dağ tanrıları arasında bir ilişki vardır. Hitit kabartmalarında, gök tanrının, dağ tanrıların üzerinde durması bu bağlantıyı güçlendirmektedir.

Kuzey Suriye’de Afrin yakınlarındaki Ain Dara tapınağı E6 ortostatında da yine dağ tanrı iki yanında aslan başlı yaratıklarla verilmiştir (Orthmann 2002: Res. 1) (Res.6).

Yukarıdaki örnekler Hititlerin inanışlarında dağların baskın bir yeri olduğunu, dağların tanrılaştığını ve tanrıların mekânı olarak seçildiğini göstermektedir. İÖ. 2. binin 3. veya 4. çeyreğine tarihlenen Yasemek heykelleri bu geleneğin sürdüğünü göstermektedir (Alkim 1974: 83). İlahiye yakınlarındaki Amanus Dağları’ndaki Yasemek atölyesinde bulunan 32 kabartmanın 29’u dağ tanrılarını betimlemektedir (Alkim 1974: 42 vdd.) (Res. 7). B. Alkim, bu kabartmaların “*Amanuslar’ın dağ tanrılarını ve bölgedeki*

⁴ Darga 1992: 154 vd; 1999, 6: “*Hitit öncesinde Boğazköy Yazılıkaya, Büyük Kral Tuthaliya buyruğuyla 66 tanrı ve tanrıçayla resimleşmeden önce de tapınaktı*”.

⁵ Ras Şamra metinlerinde, “Hazzi Dağı’nın Tanrı Adad’ı” ifadesi yer almaktadır: H. Gonnet, “Montagnes dans Les Textes Historiques”, RHA 26, 1968, 147.

⁶ G. Karauğuz, Hitit Mitolojisi (Konya 2001)176 dn. 11.

⁷ H.G. Guterbock, “Siegel aus Boğazköy”, 5. Beih. AFO 61.

⁸ Akurgal 1995, Şek. 61 Lev. 54. 55. Eflatunpınar kaynak tapınağındaki kabartmalarda gök kubbeyi taşıyan demonlar dağların üstünden durmaktadır.

⁹ Haspels 1971, dn. 140’a göre, Ramsay, Arch. Zeitung 43, 1885, 203.

³ Akurgal 1995: Lev. 77: “3.6 cm. boyundaki fildişi heykelciği Boğazköy buluntusudur ve 14.-13. yy’a verilir”. Hitit dağ tanrısı betimlemeleri için bkz. Alkim 1974, 98 vdd.

dağ tanrısı kültünün varlığını” belgelediğini belirtir (Alkım 1974: 51). Alkım, dağ tanrılarının kökeni konusunda şunları öne sürmektedir: “*Dağ tanrısı Hitit dinine ve sanatına yabancısıdır, dışarıdan gelmiştir. Bugünkü bilgilerimize göre dağ tanrısının en eski tasvirlerini Suriye’de Mari’de (MÖ XVIII yy), Suriye stili mühürlerde (MÖ XV-XIII. yy), Kuzey Mezopotamya’da (MÖ XV.yy) ve Kassit sanatında görmekteyiz. Dağ tanrısının ve motifinin Mitanni-hur bölgesinden çıkmış olduğu anlaşılmakta ve bu fikir genellikle kabul edilmektedir. Dağ tanrısının taş plastik sanatındaki ilk tasvirleri tamamıyla cephedendir, sakallıdır, ayakları, tanrının yerden çıkıp yükseldiğini belirtmek amacıyla, resmedilmez. Uzun etekli elbisesinin üzerinde pul şeklinde dağ sembolleri işlenmiştir. Giysinin kenarlarında ise olasılıkla ormanı sembolize eden dallar fışkırır. Böylece Sumer-Akad ve Eski Babil gelenekleri ile bağdaşan bir kompozisyon ortaya çıkar. Dağ tanrılarının değişik biçimde tasvir edilmiş olmalarının nedeni farklı dağ tanrılarını temsil etmiş olmalarından kaynaklanmalıdır*¹⁰. Anadolu Hitit sanatında dağ tanrısı tasvirlerine bugünkü bilgimize göre MÖ XIII. yüzyıldan itibaren rastlıyoruz. Hitit çivi yazısı metinlerinde de dağ tanrılarının nitelikleriyle ilgili çeşitli kayıtlara rastlanır. Gerek Eski Hitit Devleti ile İmparatorluk Çağı arasındaki devrede ve gerek İmparatorluk devrinde Hur etkisinin Anadolu’da sezildiği sırada diğer Hur tanrılarıyla birlikte dağ tanrılarının da Hitit panteonunda yer almış olması mümkündür” (Alkım 1974: 102 vdd).

Urartu’da

Dağlar Krallığı Urartu’nun sarayları, kaleleri, yolları her şeyleri dağlardaydı. Elbette, tanrıları ve tapınakları da. Urartu’nun her önemli kentinde bulunan standart tapınakları her zaman yerleşim tepesinin en yüksek yerinde olduğu gibi aynı zamanda kule formuyla dağların üstünde yükselen tanrının yüce mekânı olmaya çok yakışmaktadır. Urartu ülkesinde çok sayıda açık hava doğa tapınağı da bilinmektedir¹¹. Bunlar dağlara açılan kapılar/nişler biçimindedir (Çilingiroğlu 1998: 229 vdd.). Ünlü Meherkapı açık hava tapınım nişi

yazıtında (Res.8), Urartu dini, tanrıları ve onlara sunulan kurbanlar hakkında hiyerarşik düzende bir liste bulunmaktadır. Bu listede dağlarla doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili olan tanrılar kolaylıkla seçilebilmektedir. Örneğin, 63. sırada “Dağlara 10 koyun”, 56. sırada “*Dağların tanrısına 1 boğa 2 koyun*” adandığı yazıyor. Burada önemli olan şey dağların ve dağların tanrılarının adlarının ayrı ayrı anılmış olmasıdır. Demek ki, Urartu’da dağlar hem tanrının kendisi hem de tanrılarının mekânıdır. Bunların yanında dağ kapılarının da adları geçmektedir: 46., 47. ve 48. sıralarda “Haldi kapısına”, “*Teişeba kapısına*”, “*Şivini kapısına*”, yani Urartu panteonun ilk üç önemli tanrısının kapılarına 1’er boğa ve 1’er de koyun kurban edileceği yazmaktadır (Piotrovski 1965, 39). Tanrının kayalıklardan çıkıp geleceğine olan dini inançların en belirgin örnekleridir bunlar (Piotrovski 1956, 42). Piotrovski, G. Mezopotamya zıguratlarını (Babil-Marduk, Ur-Nannar gibi) örnek göstererek tanrının dağdan çıkışının tasvir edildiğini anlatır (Piotrovski 1965, 42). Gerçekten bu tapınaklarda merdivenle çıkılan bir niş vardır. Konumuzla ilgili olarak Urartu panteonunda yukarıda anılanlarda başka tanrılar da Meherkapı listesinde vardır. Bunlar totem inanışlarıyla bağlantılıdır. Örneğin 32. sıradaki tepeler ve dağlar tanrısı Arni, mağaralar tanrısı Airaini gibi. Kurban değerleri 1’er boğa ve 1’er koyundur (Piotrovski 1965, 46).

Yakın Doğu’nun en yüksek ve etkileyici dağı olan Ağrı her dönemde kutsallığını korumuştur. (Res.9). Çeşitli kültürlerde değişik biçimlerde adlandırılmıştır. Yakutlar “Ağrı”, Selçuklu Türkleri “Ağır Dağ”, Araplar “Cebelü’l-hâris” (Büyük Ağrı) ve “Cebelü’l-huveyris” (Küçük Ağrı) demişlerdir. Ermenice’de “Mazis” olarak adlandırılır. Genesis 8.4’te “Nuh’un gemisinin -r-r-t dağının tepesine uzandığı” anlatılır (von Loon 1). Ortadoğu tarihinin en geleneksel kaynağı olarak kabul edilen Musa’nın Eski Ahid’in (Tevrat) beş kitabından ilki olan Tekvin’de Ararat ilk kez şöyle geçmektedir: “Ve Nuh’un gemisi yedinci ayda, ayın on yedinci gününde Ararat Dağları üzerine oturdu” (8. Bap 4. Ayet). Pekarsky’nin Yakut Dili Sözlüğü’nde “Ağrı” veya “Ağrı” “Kocaman” ya da “Tanrı” anlamındadır.

Dişi Tanrılar

Dağlar hep eril tanımlanmıştır. Görüntüleri de erildir. Genellikle erkek tanrılara mekân olmuştur. Ancak dağlar dişi tanrıları da saklar: Ana tanrıça her ne kadar düzlüklerin tarımın, üretimin tanrıçasıysa da doğayla olan iç içeliği nedeniyle dağlarda tapınım görmüştür. Ana Tanrıça’ya ait kaya tapınaklarının, dağ/doğa tapınımının yoğun olduğu Anadolu kültürü Frigler’dir. Küçükasya’nın ormanlık dağlarında oturan, “vahşi yaşamın leydisi Kybele” (Haspels 1971: 110) tapınım gördüğü dağların isimlerini almıştır. Panterli tahtında oturan Çatalhöyük II. katmanında ele geçen terra-cotta figürin doğa ananın ilk modelini oluşturmaktadır (Haspels 1971: 110). Dağ, Kybele’nin imajı olarak görülüyordu. Agdistis de (Pessinus-Murat Dağı) Ana Tanrıça’ya lakap olarak verilmişti. Yani Agdistis Ana Tanrıça ile aynıydı. Bu eşitlik Roma Çağı’nda da sürmekteydi. “Meter Oreie” dağda oturmaktaydı. Dağda Ana Tanrıça’nın mağaramsı tapınağı vardır (Baydur 1994: 97). İda Dağı halkının taptığı doğanın tanrıçası olan Kybele, Tanrıların İda Dağı Büyük Anası (*Magna Mater deum Idea*) (F. Cumont 46) olarak anılırdı.

Farklı bölgelerde dişi tanrı ve dağlar birlikteliğine örnekler vardır: Bunların en iyi örneklerinden biri Girit’ten bir damga mühür üzerinde betimlenmiştir¹² (Res.10). Girit, Geometrik dönemden itibaren tepe tapınakları ile bilinir (Rutkowski 1986, 73 vdd., 201 vdd.). Bundan öte, Işık, Erkek ve Dişi Tanrı’nın birlikteliğine de bazı açıklamalar getirir¹³. Dağlarda doğada tanrıçalarıyla buluşan Frigler’in doğaya ilişkin inanışlarını en iyi temsil eden unsurlardan biri çam ağacıdır¹⁴. Dünyada pek çok kültürde olduğu gibi Frigler’de de çam ağacı ölümsüz yaşamın simgesi olarak kutsal sayılmaktadır. İlkbahar bayramlarında bir çam ağacı meşelerle süslenip tanrıçaya, tapınağa götürülüyordu. Midas anıtında doruğa ulaşan kaya mimarisıyla belirginleşen açık hava fasatları ilk kez Körte tarafından “*tapınak/kutsal alan*” (Körte 1998:

82–121) olarak açıklanmıştır¹⁵ (Res.11). Her ne kadar, Barnett, Frig anıtlarıyla Hitit anıtları arasında bir ilişki kurup, ikisinin de su kaynaklarıyla bağlantılı yapılan kaynak tapınakları olduklarını belirtse de Frig kaya anıtlarının yanlarında su kaynakları bulunmamaktadır. Haspels’in belirttiği gibi bu tutarsız bir ilişkidir. “*Frig kaya anıtları kaynakların yakınında değil, uygun kayalıklarda yapılmıştır*” (Haspels 1971: 99 dn. 140). Frigya’da dağ tahtları ilk A. Körte tarafından bulunmuştur. Midas kentinde, Frig’in Doğanlı platosunda altara benzer tahtlar bulunmuştur. Bu kaya tahtlarının en etkileyicisi ve erkeni (13. yy) Lidya’nın Siphilos (Manisa) Dağı’ndadır (Bittel 1976: Res. 204. 205; Akurgal 1995: Lev. 63). Baydur, Siphylos’un, “*tanrıların evi ve aynı zamanda dağ-tanrı*” olduğunu ve “*Kybele kültünün en eski yerlerinden biri olduğunu*” anlatır (Baydur 1994: 91 vdd.). Pausanias “Pelops’un tahtı” olarak adlandırır (Cook 1914: 137). Frigya’nın iyi bilinen ikiz tahtı (Işık 1999: 7 Res. 20), dağ tapınımının ikili adanmasının en iyi örneğini verir (Cook 1914: 141 Fig. 106) (Res.12). Her ne kadar önünde Zeus ve Hekate adı yazılmışsa da bu geç bir yazıttır. Rodos’ta da, Lartos yakınında bu iki tanrıya birlikte adanan bir kaya tahtı vardır (Cook 1914: 142).

Frig ülkesinde sadece tanrılar dağlarla ilişkide değildi, aynı zamanda önemli ölülerinin mezarları da dağa benzetiliyordu. Gordion Büyük Tümülüs ve diğer örneklerde olduğu gibi ölü evinin üstünde yapay dağlar/dağcıklar yükseltilmişti. Bu eylem hem mezarı koruma hem de ölüyü yüceltmek için yapılmıştı. Ve dağları ölümler ve tanrılar paylaşmıştır Nemrut tümülüsü ve kutsal alanında olduğu gibi.

Roma döneminde Dağların Anası’na yazıtlı adaklar adandığı bilinir: Ariassos’un doğusunda Hisar Dağında kaya duvara kazılıdır (Mitchell 1993-I: 196). Karia’da diğer bir yerel dağ tanrıdan bahsedilir: Meter Theon Oreia (Mitchell 1993-I: 196).

¹² Haas 1982: Abb. 23; Işık 1999: 12 Res. 33’de, “Girit’teki ana tanrıça olgusunun Anadolu kökenli olduğunu” belirtir. Ancak, Anadolu dışında başka bölgelerde de Dişi Tanrı motifinde bağımsız oluşumların da söz konusu olduğunu, çok yaygın bir inanış olduğunu da unutmamak gerekir. Bunlar için bak, Çevik, 2005, 111 vdd.

¹³ Işık 1999: 12 vd’da, “*dağ doruklarına hükmeden en ulu kadını*” olarak anlatır. Ve “*dişi ile erkek tanrının dağlarda birlikteliğinden bahsedip, bunun örneklerinden birinin Yazılıkaya ana panodaki tanrı-tanrıça eşitliğini ve Efes Artemis’inde göğüs yerine konulan testileri*” gösterir.

¹⁴ Çam ağacı ve ilgili inanışlar için bkz. Çevik 1999: 335-367; Işık 1999: 8 Res. 25a.

¹⁵ Frig kaya anıtları konusunda diğer görüşler için bkz. Haspels 1971: 99 vd.

¹⁰ Alkım 1974: 103 dn. 171: “Hitit metinlerine göre Dağ Tanrılarının ve kutsal dağların cinsiyeti genellikle erildir”.

¹¹ Genel olarak bkz. Işık 1995b.

Baba Tanrı ve Dağlar

Zeus, Dağ kültleri konusunda rakipsiz görünmektedir. Cook, yaklaşık 100 dağ kültü olduğu belirlemiştir (Cook 1914: 165). Ancak Zeus her dağın baskın gücü de değildir. Artemis, Dionyssos, Pan, Hermes, Demeter, Apollon, Ana Tanrıça dağ kültlerine ve tapınaklarına sahiptirler (Buxton 1992: 5). Zeus'un dağ kültleri önce basit bir altarla belirginleşir ve sonra tanrının heykeli ya da kabartması olan bir altar biçiminde gelişir ve nihayet bir tapınak içinde yer alan, tanrı heykelli sunak noktasına ulaşır (Cook 1914: 117). Antropomorphik representasyon geleneği ile birlikte Baba Tanrı da heykelle temsil edilmeye başlar. Doğu hikâyelerinden birine göre, Zeus, Argos'un arkasında yükselen dağın tepesinde su kaynağında doğmuştur. Helikon Dağı tepesinde, Hippokrene kaynağında bir Zeus Helikonios sunağı vardır. Gargaros diye anılan İda Dağı'nın tepesinde, Hektor'un kurban sunduğu altar ve *Zeus İdaios* kutsal alanı vardır (Cook 1914: 117). Argolis'teki Arachnaion Dağı'nda bu kez hem Zeus'un hem de Hera'nın sunakları beraber vardır. Plinius'un, "Asya eyaletinin en ünlü şehri" dediği (Pliny, nat.hist. 5. 126.; Cook 118 dn.3) Bergama'da sunakların en muhteşemi vardır: Zeus sunağı. Her ne kadar kentin silüetini Athena ve Trajan tapınaklarıyla birlikte belirleseler de Zeus sunağı farklı bir yer edinmiştir¹⁶.

Zeus'un lakaplarından olan "Akraios" ve "Labrandeus" da dağ kültleri ile ilgilidir. Neolithik dönemden itibaren var olması gereken tepelerdeki yağmur kültü sonradan Zeus'un dağ tapınaklarıyla devam etmiş olmalıdır. Latmos Dağları'nın arkasında Dikilitaş Vadisi'nde Zeus Akraios'a adanmış bir kutsal alan vardır (Peschlöw 2005: 50). Dağları mekan seçmiş Hava Tanrısı kült geleneği Orta Çağ'a kadar sürmüştür.

Dağlar Zeus için kutsaldır. Bazen onun "oturağı", "tahtı" olarak kabul edilir (Cook 1914, 124). Batı Girit'teki Phalasarna'da koltuk biçiminde bir kaya tahtı yapılmıştır. Tahtın önemli özelliklerinden biri, arkalığında bir stelin kabartma olarak resimlenmiş oluşudur. Burada sanki tahtta oturan tanrı stelle simgelenmiştir.

Cook, tahtın Rhea'ya yada Zeus'a ait olabileceğini yazar (Cook 1914: 147 vd. Res. 111. 112) (Res.14). İ.Ö. 350 tarihli Philippopolis sikkesinde, Zeus Akraios, Pindos dağını temsil eden bir kayalığın üstünde oturmuş durumdayken, daha geç örneklerde kayalığın yerini taht almıştır (Cook 1914: 124 Fig. 90-92).

Zeus'un öykülerinde, dağ tepeleri tanrının doğduğu, evlendiği, oğullarını doğurttuğu ve öldüğü yerler olarak geçer (Cook 1914: 148). Örneğin Zeus Kretagenis Girit'te Dikte Dağı'nda bir mağarada doğmuştur. Aynı hikâye pek çok bölgede pek çok dağ için söylenir: Siphilos, Tmolos, İde gibi. Burada gözlemlenen şey, tanrıya dağ bulmak değil dağı tanrısallaştırmaktır.

Zeus kültlerini iki temel kümede toplayan N. Şahin, 2. gruba "cansızları" yerleştirir. Bu kümenin en yoğun grubunu da "dağ kültleri" oluşturur (Şahin 2001: 194 vd.). Zeus'un kült yeri olan pek çok ulu dağ vardır. Ve bu dağlardaki tapınımlar dağ isimleriyle birleşmiş olan Zeus adı altında yapılır: Örneğin, Zeus Olympios, Zeus Hymmetios, Zeus Laphystios, Zeus Athaios, Zeus Aitnaios, Zeus Anchesmios, Zeus Ithomatas, Zeus Akraios, Zeus Argaios ve Zeus Solymeus gibi: Dağ ve Tanrı özdeşleşmiştir. Sunularda ise en dikkat çeken unsur en çok boğa kurbanının olmasıdır (Şahin 2001: 196).

Likya Olympos'u bunun en etkileyici örneklerinden biridir (Çevik 2002: 127 vd.). Tanrı tüm yüksek yerlerde oturur ve iyilik ve kötülük –ödül ve ceza- dağıtır. Zeus Akraios'un eski kült yerleri dağda açık havadadır. Pisidya'da Solymos, Likya'da Olympos'tur. Homeros'tan itibaren yerli halkların tapındığı dağ tanrılarının adlarını ortak almış ve yerlerini paylaşmıştır. N. Baydur'un eserinde ayrıntılıca sıraladığı kutsal dağlardan (Baydur 1994) bazı örnekler, Anadolu'da dağ tapınımlarını göstermek üzere aşağıda verilmiştir: Uludağ-Olympos da diğerleri gibi "dağ-tanrı"dır. Yunanistan'da, Adalar'da ve Anadolu'da pek çok Olympos vardır. Likya, Lidya ve Kilikya'da birçok dağın adı Olympos'tur. Zeus bu dağlarda "Olympios" adı altında tapınım görüyordu (Şahin 2001: 121). Baydur, Olympos'un "Yüksek Dağ, Ulu Dağ"

anlamına geldiğini belirtir (Baydur 1995: 85). Davras Dağı-Viaros'da Zeus tapınımı vardır. Sikkelerde dağ üzerindeki ağaç dağ-tanrılığın belirtisidir. Zevs Olybris Kilikia-Anazarbos'dadır. Baba tanrı bu kez Kilikya'nın ana tanrısı Olybris ile birleşmiştir. Burada da Dağ'ın kendisi tanrıdır. Kybele ve Zeus'a birlikte tapınılan diğer önemli dağ İda'dır (Kazdağ). Zeus İdios kutsal alanı ve sunak var. Salihli-Ödemiş'deki Tmolos'da Bacchus kültü yaygındır. Tmolos, Hem tanrı-dağdır hem de başka tanrılarının evidir. Dionysos'un doğum yeridir. Plinius: "*Zeus-Dionysos-Sabazios ve çok adlı Ana Tanrıça'nın pek kutsal tahtı*" olarak belirtir.

Toroslar'ın Karadağı'nda 1907'de Ramsay tarafından bulunan dağ tahtındaki kabartmada Tarquatos tahtında oturmaktadır (Cook 1914: 136 Fig. 101.102). Priene'li Apollonios'un oğlu Arkhelaos'un kabartmasında¹⁷, Helikon dağı tepesindeki Zeus, ayakları önündeki kartalı ve elindeki şimşegiyle dağ tahtında uzanmış durumda (Cook 1914: 9 vdd Plt. 13). Dağın eteğinde de, İlias ve Odisseia destekli tahta oturmuş Homeros. Ortada delphik mağara önünde de Apollon durmaktadır (Res.13).

Atina'daki Museion Tepesinde 7 kaya tahtı yan yana dizilidir (Cook 1914: 145 vd., Fig. 109. 110). Bunlar aslında bir konsülün ya da mahkeme heyetinin koltuklarıdır. Ama eski geleneğe bağlı olarak, "Zeus'un tahtları" derler. Antalya çevresinde, Beydağları'nda sürdürdüğümüz araştırmalarda da özellikle Zeus'a ait tapınım alanları tespit ettik. Bunlardan biri Hurma Köyü'nde bulduğumuzdur. Bu doğa tapınağında Zeus, tahtında oturur biçimde kabartılmıştır (Çevik 1995: 39-61 Res. 5) (Res.15). Bölgede yaygın tapınım gören Zeus Solymeus için, Özsait, "Termessos ve çevresinde oturan Solym halkına adını veren eski bir Anadolu tanrısı olan Solymeus'la sonraki devirlerde Zeus ve Ares bir tutulmuştur" der (Özsait 1985: 142). Böylece oluşan kült Zeus Solymeus kültü olarak yerleşmiştir. Weiss, Solymeus'u, "Dağ Tanrısı" ya da "Baştanrı" olarak anar (Weiss 1992: 152; Çevik 1995: 41). Güllük Dağı'nın eski adı olan Solymeus ve Tahtalı dağının eski adı olan Solyma, biri eril biri de dişil olarak

bakışmaktadırlar. Bölgedeki en etkileyici iki dağın erkek ve dişi tanrılar olarak algılanması erkenden beri bu dağların tanrısal olarak algılanmış olabileceğini ve Işık'ın savladığı erkek ve dişi tanrı eşitliğini yada ilişkisini de dağlar açısından göstermektedir. Neapolis'in sarp kayalık tepesinde bulunan Zeus Soter tapınağı da diğer önemli örnektir (İplikçioglu-Çelgin 1998: 381).

Bir dağın tanrılığını en iyi gösteren örneklerden biri, 3917m'lik yüksekliğiyle Erciyes'tir. Erciyes ikonografileri ve jeolojisi konusunda Güler ayrıntılı bir çalışma yapmıştır (Güler 1995). Strabon'un "dağların en yükseği" (Strabon, Geographika XII.2.7) olarak tanımladığı Erciyes, S. Aleksander dönemi sikkeleri üzerinde bir tanrı gibi, tapınak içerisinde verilmiştir (Res.16). Bu haliyle Erciyes, gerçekten, Maximus Tyrius'da (Diss. VIII) tanımlandığı gibi "tanrı"dır. Başka bir Erciyes betiminde, sunak üzerinde bronz Erciyes Dağı ve onun da üzerinde Zeus'un simgesi kartal durmaktadır (Res.17). Hititçede "Harhara" olarak bilinen Erciyes dağı tanrısal dağların en önemli örneklerinden biridir. "*Orta Anadolu'nun en yüksek dağı olan Erciyes, Tekirbent köyünde bulunan Hitit hiyeroglif yazıtında 'Tanrı Dağ Harhara' olarak geçmektedir*" (Baydur 1994: 73). Antik çağda en çok betimlenmiş dağ ve tanrı dağlardan biridir. Ve dönemler boyunca bu özelliğini kaybetmemiştir. Eski Yunanca'daki "Argaios" da olduğu gibi parlak beyaz anlamına gelmektedir. Bunun nedeni Erciyes'in karlı-beyaz olan doruklarıdır. Erken dönemlerde Hurrice'deki "Namni"den, tek tanrılı dönemlerdeki, Basileus'tan gelen "Vasili" ve Hazreti Ali'den gelen "Alıdağ"a kadar, "Tanrıdağ Harhara"nın bu özelliğini yitirmediği görülmektedir (Baydur 1994: 73 vdd.). Hatta atlarıyla ünlü Kappadokia'nın, bu özelliği de ilk kez Erciyes'le karşımıza çıkmaktadır: "Hızlı atların babası Argaios" (Baydur 1994: 77).

Nihayet, Rutkowski, Antik dönemler boyunca dağ tepelerinde kült yerleri olduğunu, daha sonraki dinlerde örneğin Zeus gibi tanrılarının kült yerlerinde veya Elias gibi daha geç aziz kültlerinde dağların tepelerinin tanrılar tarafından kutsanmış yada ziyaret edilmiş olduğunu anlatmaktadır (Rutkowski 1986: 96).

¹⁶ Gerçi, Cook'un belirttiği gibi (Cook 1914: 119) sunağın yalnızca Zeus'a adandığı konusunda pek tartışma yoktur ancak, erken yayınlarda, örneğin, M. Frankel (Pergamon 8, no.69) altının "Zeus ve Athena'ya", A. Brückner (JdI 1904, XIX A.A. 218ff.) "altarın, tanrıların hepsine adandığını" anlatır.

¹⁷ İ.Ö. 3. yy'ın sonuna verilen ünlü kabartma, 1650'de Bovillae'de bulunmuştur. Bugün Britanya Müzesi'ndedir. Konusu genellikle Homer'in apotheosis'i olarak bilinir.

Buxton (1992:1), Greklerin mental dünyasının, dağlar, su kaynakları, nehirler, mağaralarla biçimlendiğini anlatır.

Sadece tanrılar değil insanüstü mitolojik varlıkların ve yarı-tanrı kahramanların da mekânlarının başında dağlar gelir. Kykloplar Etna'dadır; Khimeira Olympos'ta; Paris Troya İdası'nda yaşar.

Hristiyanlık Dönemi eserlerinde de dağın önemi dağlara ilişkin inançların biçimlenmesi ve insan biçiminde tasvirlerine ilişkin belgeler vardır. Örneğin, Paris Ulusal Kütüphanesi'nde bulunan Paris Mezamiri'nde Musa'nın Tur Dağı'nda 10 emri alışı anlatılırken, alt solda Sina Dağı'nın bir insan biçiminde simgelendiği (Yaresimos 2000: 109). (Res.18) ve Paris Mezamiri fol 1'de Davud'un önünde, sağ altta duran insan figürünün Beytlehem Dağı'nı temsil ettiği görülmektedir (Yaresimos 2000: 109). “Ve Rab Musa'ya dedi, Sabaha hazır ol! Sabah olunca Sina dağına çık ve dağın üzerinde önümde dur! Ve Musa, Rabb'in kendisine emretmiş olduğu gibi sabahın erkeninde kalktı ve kendi yonttuğu iki taş levhayı da yanına alarak Sina dağına çıktı” (Kutsal Ahit, Çıkış 34/2).

O zaman Danyal heykeli ayaktan vuran ve onu tahrip eden küçük bir taş gördü; ve taş büyük bir dağ halinde büyüdü ve bütün dünyayı doldurdu (*Dan. 2: 34,35*). Bu taş İsa'yı temsil etti (*Mt. 21:42 ; Acts 4:11 ; Eph. 2:20 ; 1 Pet. 2: 4-8*). Onun tüm yeryüzünde yarattığı 'dağ', onun ikinci gelişinde kurulacak olan ebediyen sürecek Tanrı'nın Egemenliği'ni temsil etmektedir.

F. Işık'ın da örneklediği gibi (Işık 1999: 1), Haram-i Şerif Moriah Dağı üzerindedir. K. Otto-Dorn, Kudüs'te, Süleyman tapınağının da üstünde bulunduğu bu kayalık tepeyi “evrenin göbeği=Nabel der Erde” olarak anlatır (Otto-Dorn 1979: 31) Göksel dinlerin peygamberleri vahiylerini dağlarda almışlardır. Hz. Muhammed'e, “oku” emri dağda gelmiştir. Hz. İbrahim'in, Hz. İsmail'i kurban verme töreni de Mina dağı doruklarında geçmiştir. Çünkü dağ tanrıya en yakın olandır. Ve tanrı gibi yüce ve ulaşılmaz olandır.

Latmos Dağı'na çıkan hacılar, dağın doruğundaki kutsal taşla ulaşmaktaydı. “İnaniş'a göre bu taş şifalı güce sahip olup manastırın önde gelenlerine hastalıkları iyileştirme yetisi ve hidayete ermişlik, ayrıca kutsal ruhtan esinlenme vasfı sağlamıştır. Hacılar burada yağmur duası yaptıktan sonra geri dönüşlerinde Aziz

Paulus'un mağarasında mola vermekte ve Aziz Paulus mucizevî bir şekilde hacıların yanlarındaki şarapları tükenmez kılarak susuzluklarını gidermektedir” (Peschlow 2005: 45 vdd.).

Murşidi, Burzin Kurus'un öğüdüyle Sabalan Dağı'na çıkan Zerdüşt, aradığı bilgiyi bulana kadar dönmemeye yemin eder. “*Sedir ormanının da yukarılarına tırmanıp, uçuşumu kuş bakışı gören kartal mağarasına ulaş. Orada sabahları, dimdik sivri tepelerin ardından güneşin doğuşunu seyret. Gündüz vakti güneş tanrısına, kendini sana göstereceğini diye dilekte bulun. Gece vakti ise onu bekle ve gönlini yıldızlara doğru muazzam bir lir gibi aç. Tanrıyı beklerken çok zaman harcayacaksın. Ama bir gün dingin hale eriştiğinde gönlünde birden bir başka güneş doğacaktır. O güneş, bu dağları tutuşturan şu bildiğin güneşten çok daha parlak bir güneştir. O Ahura Mazda güneşidir. O anda onun sesini işitecek ve ondan Aryalar'a ilişkin yasayı öğreneceksin*” (Hacaloğlu 1995: 17 vd.).

Dünyanın her yerinde dağlar yüce-kutsal kabul edilmiş, insan yaşamının biçimlenmesinde etken olmuştur. Japonya'da ezoterik Budizm'in etkisiyle Shugendo inancı içinde oluşan kültürler içinde doğaya özellikle de dağlara tapınmak da vardır (sangaku shinko). Dağlarda yatanlar, çilekeşler anlamına gelen Yamabushi'ler dağ inançlarının yaygınlığını gösterir (Rotermund 2000b:149 vd.). Japonya'nın Kyoto kentindeki Atago Dağı yöresinin erken dönemlerinden itibaren tanrı ve ata kültürü için kutsal kabul edilmiştir. Her yıl Haziranın 31'i gecesinde hacılar Atago'ya tırmanır, “Sennichi mairi” olarak adlandırılan bu kutsal günde, Dağ'ın tepesindeki kutsal yerde, ateşin tahrip edici gücünden kendilerini koruması için tanrıya yakarılırlar. Hacılar için bu gece Atago'ya tırmanmak normal günlerdeki 1000 tırmanışa denktir (Bouchy 1987:255). Rotermund'a göre (Rotermund 2000a: 147): “Japonya'da yanardağlar tanrıların yaşadığı yerler olarak kabul edilmiştir. Bazı dağlar da ölenlerin yaşadığı yerlerdir. Kült biçimi olarak da ikiye ayrılır: inziva için belli dönemlerde çıkılan dağlar ve sık yapılan ibadet tırmanışları. Örneğin Miwa Dağı ise Tanrı'nın vücudu olarak kabul edilmiştir (shintai). Kendisi Tanrı'dır. Fuji Dağı ise zirvede Tanrı'yla buluşmak için çıkılan kutsal bir mekândır”.

Başka bir coğrafyada, bu kez Keşmir'de Himalaya Dağları'nda 3880 m. yüksekte bulunan Amarnath mağarasındaki, erkeklik organı biçimindeki oluşum

Sivalingam olarak bilinir. Ve her yıl Temmuz ayında binlerce Hindu hacı olmak için, yorucu bir tırmanışla bu mağaraya çıkar (Kaya 1997:93). Tıpkı, Tibetliler'in hacı olmak için, çoğu Asiatik dinde en kutsal dağlardan biri olarak kabul edilen, Trans Himalayalar'daki Kailas dağına çıkmaları gibi (Şengör 1992, 4 Res. 2) (Res.19). ... II. Jayavarman (802-850) kendisini, Shiva'nın tanrısal güçlerine yakın güçleri olduğu iddiasıyla, ‘Tanrı-Kral’ ilan etmiş. Shiva'nın, kainatın merkezi kabul edilen mitolojik Meru dağında oturduğuna inanıldığı için de, kral bunu sembolize eden dağ şeklinde bir tapınak inşa ettirmiş. İnaniş'a göre göllerle çevrelenmiş olan Meru dağına atfen de tapınakların çevresi su kanalları ile donatılmış...

Adı Everest olarak bilinen dünyanın en yüksek tepesi de beklendiği gibi tanrısalı¹⁸. Nepalliler bu tepeye “Sagarmatha”, Tibetliler ise “Chomolungma” isimlerini vermiş ve hala kullanmaktadırlar. Sagarmatha “Karların Ana Kraliçesi”, Chomolungma ise “Evrenin Ana Tanrıçası” anlamına gelir (Mahruki 1995).

Bu kez dünyanın diğer ucundan Amerika'dan örnekler söz konusudur: Güney Amerika'nın batısında, Urbamba Vadisi'nde kutsal bir dağ yükselir ve bu dağın İnkalar'ın Güneş Tanrısı Viracocha'nın profilini yansıttığına inanılır. Güneşin ışıkları gün dönümünde kayalara oyulu bu profile vurduğunda ışınlar dağın mineral içeriği nedeniyle yansır ve kırılır. İnkalar bu yansımanın Tanrı Viracocha'nın yansıması olduğuna inanır (www.srystalinks.com/preinca.html: 06.01.2006).

Ve Türklerin de dağ efsaneleri ve kutsal bildikleri dağlar vardır. Adları Tanrı Dağı'dır (Tien Shan), Allahu

Ekber Dağı'dır... Ataların mağarasının bulunduğu kutsal dağ Ulan Bator yazıtında anılan Köğmen'dir (Roux 2000: 147). Cengiz Han Burqan-Qaldun'u hergün yardıma çağırır ve her sabah kurbanlar keser (Roux 2000: 147). Hunların kutsal bildikleri dağlar, kurban adama yeri olarak ünlenmişlerdir. Orta Asya'nın tüm Türk budunlarında kurbanlar dağların yüksek tepelerinde kesilirlerdi. Barthold, Eski Türkler'in, dağların Tanrı makamı olduklarına inandıklarını” anlatır. Gök Tanrı Kurbanı ile Dağ Kurbanı bayramları dokuz gün sürer. Bu dağ kültürü Anadolu Aleviliğinde kimlik değiştirerek devam etmiştir. N. A. Alekseyev, “Altayda bazı dağlar vardır ki, ancak ayrı-ayrı boyların kutsal yeridir. Bazı dağlar da vardır ki, onlar bütün boylar için kutsal dağdır”. Eski Türkler kutsal bildikleri dağ başlarında Tanrı'ya-Dağ'a yakarılırlardı¹⁹. Türkmen Şamanlarının bir duasını buraya almak isterim: “*Ey kutsal ve geniş Altay'ın yargı yeri! Durmadan kismet veren Altay! Bizi yıpratmamak için yargılayan Altay! Sağları ağarmaz ihtiyaçlarımıza dinlenme sağlayan Altay! Yer ve denizlerimiz yaratıldığında ata babalarımızın kutsadığı Altay! Temiz yurdumuz yıpranıyor, az ulusumuz sıkıntı çekiyor. Ey kutsal Altay'ım biz ne yapalım? Geçim versen ne olur? Bereketli sürülerimizin kutlarını yaratan Atlayım ver suyum...*”.

Bu gelenek, İslami yağmur duası ile birleştirilmiştir²⁰. Hatta Boğazköy'ün Hava Tanrısı “Yağmur Baba” olarak Latmos'ta yaşamaya devam emektedir (Peschlow 2005: 50). Bugünün Türkiye'sinde de pek çok örnek bulunmaktadır: Gümüşhane dağlarında-ki Burga Baba ve Abdal Dede isimlendirmelerinden

¹⁸ Yüksekliğini ilk ölçen kişi sanıldığı için adını Sir George Everest'ten –kendisi istemediği halde- almıştır. Oysa ilk kez Hindistanlı R. Shikar 8840m olarak ölçmüştür. Bilimde adı olmayan ya da bilinmeyen yeni keşiflerde bu tür isimler vermek olağandır. Ancak çoktan beri adı var olanlarda genellikle yerli isimlerin kullanılması kuraldır: Çünkü tepenin metrik öneminden öte bölge halkının inançlarını ve felsefesini yansıtan derin anlamlı isimleri söz konusudur. O sadece yüksek bir dağ değildir. Bu tıpkı Ağrı ya da Erciyes'e, ilk bilimsel çalışmalarını yapan ya da ilk tırmananların isimlerini vermek kadar anlamsız bir durumdur. Bu nedenlerle ve bu tepenin ilk adını veren sahiplerine de saygıyla tepenin adı “Everest” değil “Sagarmatha” ya da “Chomolungma” olmalıdır. Dolayısıyla bu tepeye “Sagarmatha diyenlerin saçmaladığı” ve “Chomolungma diyenlerin de ilkeller olduğunu” belirten Sayın C. Şengör'ün düşüncesine katılmıyorum. Bu konudaki tartışmalar için bak. “Sir George Everest de Bilimin Kolah Çocuğu'na Karşı”, Yeni Harman 93, 1 Nisan 2006, 33; C. Şengör, “Everest mi, Sagarmatha mı, Como Lungma mı?”, Cumhuriyet Bilim Teknik.

¹⁹ Altaylılar'ın inancına göre yaratılan ilk insan ağzındaki toprağı tükürünce bu dağlar oluşmuştur. Hunların kutsal bildikleri dağlar, kurban adama yeri olarak ünlenmişlerdir. Orta Asya'nın tüm Türk budunlarında kurbanlar dağların yüksek tepelerinde kesilirlerdi. Barthold, “Eski Türkler'in, dağların Tanrı makamı olduklarına inandıklarını” anlatır. Gök Tanrı Kurbanı ile Dağ Kurbanı bayramları dokuz gün sürer. Bu dağ kültürü Anadolu Aleviliğinde kimlik değiştirerek devam etmiştir. N.A.Alekseyev, “Altayda bazı dağlar vardır ki, ancak ayrı-ayrı boyların kutsal yeridir. Bazı dağlar da vardır ki, onlar bütün boylar için kutsal dağdır”.

²⁰ Bu durum pek çok değişik coğrafyada benzer anlatımlar bulmaktadır. Örneğin Japonya'da ‘su veren tanrıların yaşadığı yer – mi-kumari no kami-’ idi ve Mikamuri adlı tapınaklarda rüzgâr ve yağmur tanrılarına tapınılmış (Rotermund 2000a: 147).

anlaşıldığı gibi, 14. yy. başlarında yerleşmeye başlayan ve alevi inancına sahip olan Çepni Türkleri de bu dağ kültü gereği, zirveleri kutsayıp dönemin dervişlerinin isimlerini vermişlerdir. Dağların erkek kabul edildiği onlara “Baba” denmesinden anlaşılmaktadır. Anadolu’nun çoğu tepesinde ermişlerin kutsal yerleri bulunur. Bu durum dağların kişiselleştirildiğini gösterir. Çünkü tepelerinde kültü oluşan evliyalar meçhuldür. İhtar’la yattığı için korkup pişman olan ve sonra İhtar’ın eteklerine kapanıp af dileyen Pişaişa dağı gibi eskiden beri dağlar erildir: Çünkü dağlar formlarıyla çıkıntıdır; dikmedir. Ve insanların arkalarını dayayacağı, sığınacağı güçlü, koruyucu bir babadır. Ana Tanrıçanın mekânı hiçbir zaman dağların dorukları olmamıştır. O bereketli düzlüklerdedir. Eril baş tanrılar ise hep dağların tepelerindedir. Bazı coğrafyalarda, örneğin Japonya’da bunun dışı de olabildiği

görüldür. Dağ tanrılarını yada dağların tanrı kabul edilmesini kültürel etkileşim içerisinde her zaman birbirine bağlamak gereksizdir. Çünkü dünyanın her yerinde ve kronolojinin her noktasında eğer varsa görkemli bir dağ yüce ve tanrısal görülmüştür. Bu durum dağların, dinsel inançların konumlanmasına uygun etkileyici, görkemli yapılarından kaynaklanmaktadır. İnsanlar ve toplumlar farklı da olsa dağlar aynı dağlardır. Çünkü Kaz Dağı’nın (İda) Paris’in hikâyesinden, Hristiyanlığın Meryem’ine ve Hz. Fatma’ya kadar tüm zamanların inançlarını tepelerinde kucaklamıştır (Roux 2000: 147).

Zeus Olympos’a, Zerdüşt Elbruz’a, Musa Sina’ya, İsa Engedi’ye ve Muhammet Hira’ya çıkar. Aynı nedenle. İnsanlardan uzak olan, ulaşılmaz olan ve de tanrıya en yakın olan dağların doruklarıdır. Ve çoğu zaman da kendileri Tanrı’dır.

SUMMARY

The Gods on the mountains and the mountains are Gods

Humans trusted in the mountains and they were afraid of the mountains. They felt themselves to be small and were distrustful, living on the slopes, the skirts of the giant. When humans climbed up the slope to their hill they exalted with it. Because there were always the mountains the lowest of them, the heighest of them, the nearest of them and the farthest of them, there were always the mountains. The mountains were shaping their lives, and they were defining the borders of their living space from the home to the country. They were important, mysterious, eminent, powerful and dangerous. They have even today, as they have always had, an important role in world religions. Ge Hong, “*Small or big every mountain has a spirit*”. E Laroche, “*The Anatolian religions were established on the physical truths of Anatolia*”. Truthfully, the natural conditions shaped and defined and had an influence upon every aspect of human life and every new product of humanity was determined by nature and time, not only from human desire.

In Sumer the station of the God Enlil was the mountains, in Kumarbi mythology the King of the Sky resided on the Lalapandua mountains and all the gods met on the Shapisha Mountain. In Hittite religion the God Teshup stood on the Nanni and Hazzi, which were both mountains and Gods at one and the same time. Also the King Tuthalia IV stood on the mountains and “tu”, written as an ideogram for Tuthalia, was, at the same time, used as an ideogram for mountains. There were also other Hittite sacred mountains, such as Arnuwanda and Ammuna. The Hittites called the mountain the Great before calling the human King after the name of the Mountain. Twenty nine of the Yasemek statues are of mountain gods that date to the 2nd millenium B.C.

Every palaces, castles, roads, everything of the Kingdom of Urartu are located on the mountains and without doubt their Gods and their temples were likewise on the mountains. In the inscription of Meherkapi, in the 63 row is: 10 sheep to the mountains, in the 56 row, a bull and two sheep to the god of the mountains. In Urartu the mountains were either the place of the Gods, or were the Gods themselves.

Near to them, the name of the mountain door is inscribed in rows, 46 (to the door of Haldi), 47 (to the door of Teisheba) and 48 (to the door of Shivini). Recorded in row 32, the God of the hills and mountains, Arni and the God of the caves, Airaini, is that one sheep and one bull were sacrificed to each of these gods.

The lady of the wild life, Cybele, who resided on the forested mountains of Asia Minor, gained the name of the particular mountain from her human worshippers. During the Roman period “Meter Oreie” inhabited the mountain. The Goddess of Nature, Cybele was mentioned as “Magne Mater deum Idea” (Great Mother of the Gods from Mount Ida) and was worshipped as such, by the people of Mount Ida.

Zeus seems without rival in the mountain cult and Cook clearly established the existence of 100 mountain cults. However Zeus was not the only power in the mountains as, for example, Cybele, Demeter, Apollo, Pan, Hermes and Dionysus also had mountain cults and temples.

Erciyes Mountain, that Strabo described as the heighest mountain of the mountains, is depicted on a coin from the period of circa Alexander, in relief, as a God in a temple. From this picture it can be seen that Erciyes was truly a God, as Maximus Tyrius records. The tallest mountain of Anatolia, Erciyes, in Hittite inscriptions is mentioned as Harhara and the God-Mountain Harhara as its name “Namni” from Hurrian, “Vasili” from Basileus and Ali Dağ from the Hz. (“Saint”) Ali. In the works of Christian works of art there are documents concerning the importance of mountains and the fashioning of beliefs concerning them and the personification of a mountain as a human being. For example, in Paris there is a depiction of Moses receiving the 10 commandments which shows in the bottom left corner Mount Sinai as a human and in the right hand corner, near David, a human figure representing Mount Beythlehem.

F. Işık has provided the following examples: Haram-i Sherif is located on Mount Moriah. K. Otto-Dorn that the mount upon which the Temple of Solomon was erected is the “Nabel der Erde”, “the Navel of the Universe”. The Prophets of all the monotheistic religions received their revelation from the Almighty standing upon mountains.

In Japan, Miwa Mountain is understood as being the body of the God (Shintai), while Mount Fuji is a sacred place for the meeting with God. The Tibetans climb to the Kailas mountain in the Himalayan Range, acknowledged as the most sacred mountain in asiatic religions, to become pilgrims of the Divinity. The peak of the world, unfortunately described as Everest, is also a divine mountain as the Nepalese says “Sagarmatha”, as the Tibetan says “Chomolungma”, meaning, “Great Queen of the Snows” and “Main Goddess of the Navel” respectively.

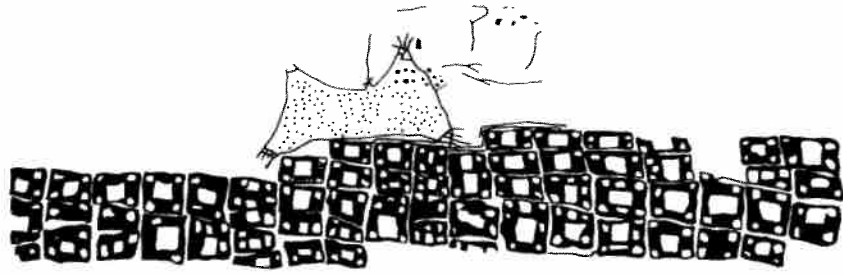
Likewise the Turks have sacred mountains and mythologies of the mountains with examples such as: Tien Shan, the mountain of the God and Allahu Ekber Mountain... In Central Asia all the Turkish tribes sacrificed upon the heighest mountains. In this tradition likewise the mountains were the station of the God. The most impressive mountain of the Near East, Mount Ağrı, kept its importance through the ages under a multitude of names: Yakut Turk “Ağr”, the Seljuk “Agir Dağ”, the Arab, Jebel u’l Haris, in Armenian, “Mazis”. In Genesis Chapter 8, verse 4, Noah’s Ark settled on Mount “-r-r-t”. In the Yakut dictionary of Pekarsky the meaning of Ağr or Ağrı is huge, or God.

Zeus upon Olympos, Zerdusht upon Elburz, Moses upon Sinai, Jesus upon Engedi and Muhammed upon Hira; and all for this same reason: the mountain is the nearest point to the God, it is inaccessible, farthest from humankind and, these mountains are mostly seen as God.

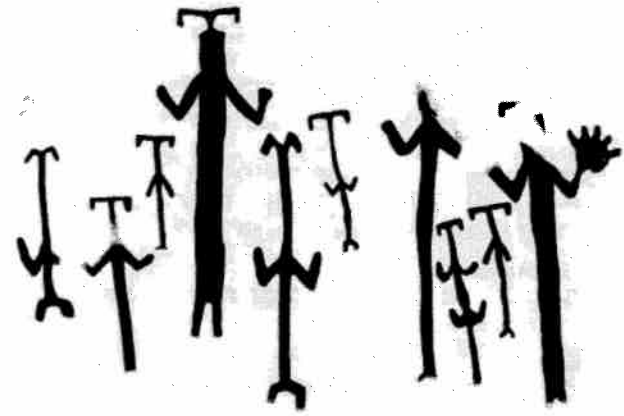
Kaynakça

- Akurgal, A.
1995 *Hatti ve Hitit Uygarlıkları* (İzmir).
- Alkım, B.U.
1974 *Yesemek Taşocağı ve Heykel Atölyesinde Yapılan Kazı ve Araştırmalar*.
- Baydur, N.
1994 *Anadolu'daki Kutsal Dağlar. Dağ-Tanrılar*, İstanbul.
- Bittel, K.
1976 *Die Hethiter*, Münih.
- Bouchy, A.M.
1987 “The Cult of Mount Atago and the Atago Confraternities”, *JAS* 46-2: 255-277.
- Börker-Klähn, J.
1982 *Alt Vorderasiatische bildstelen und vergleichbare Felsreliefs* (Baghdader Forschungen Band 4), Mainz.
- 1989 “Mons Argaios und Papana, ‘Die Berge’”, K. Emre – B. Hrouda – M. Mellink – N. Özgüç (eds.), *Anatolia and the Ancient Near East* (Tahsin Özgüç Armağanı), Ankara: 237-255.
- Buxton, R.
1992 “Imaginary Grek Mountains”, *JHS* CXII: 1-15.
- Cook, A.B.
1914 *Zeus. A Study in Ancient Religion*, Şehir.
- 1925 *Zeus. A Study in Ancient Religion II-2*, Şehir.
- Çevik, N.
1995 “Antalya-Hurma Köyü’nde Bir Çiftlik Yerleşimi”, *Likia* II: 39-61.
- 1999 “Hayat Ağacının Urartu Kült Törenlerindeki Yeri ve Kullanım Biçimi”, *Anadolu Araştırmaları* XV: 335-367.
- 2002 *Taşların İçinde Likya*, İstanbul.
- 2005 “Kültürlerarası İlişki ve Etkileşim Kuramları Üzerine”, *TürkAED* 5: 111-122.
- Çilingiroğlu, A.
1998 “Urartu’da Tapınma ve Tapınma Yerleri”, G. Arsebük – M.J. Mellink – W. Schirmer (eds.), *Karatepe’deki Işık*, (Halet Çambel’e Sunulan Yazılar), İstanbul: 229-239.
- Darga, M.
1992 *Hitit Sanatı*, Şehir.
- Diler, A.
2000 “Sacred Stone Cult in Caria”. C. Işık (ed.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasien und des Aegaeischen Bereiches*, (B. Ögün Anı Kitabı): 51-77.
- Frei, P.
1990 “Die Götterkulte Lykiens in der Keiserzeit”, *ANRW* II 18.3: 1839-1846.
- Gonnet, H.
1968 “Les montagnes d’Asie Mineure”, *RHA* 26/83.
- Güler, O.
1995 *Antikçağ İkonografisinde Erciyes*, İstanbul.
- Haas, V.
1982 *Hethitische Berggötter und hurritische Steindemonen*, Mainz.
- Hacaloğlu, H..
1995 *Zerdüşt. “Ahura Mazda”*, İstanbul.
- Haspels, C.H.E.
1971 *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments*, New Jersey.
- Işık, F.
1995a “Likya Kaya Tapınakları”, 1994 Yılı Anadolu Medeniyetleri Konferansları : 110-139.
- 1995b *Die offenen Felsheiligtümer Urartus und ihre Beziehungen zu denen der Hethiter und Phryger*. Documenta Asiana Bd.II.
- 1999 *Doğa Ana Kubaba. Tanrıçaların Ege’de Buluşması*, Antalya.
- İplikçioglu, B. – V. Çelgin – G. Çelgin
1998 “Termessos ve Egemenlik Alanı Epigrafik-Tarihi Coğrafi Yüzey Araştırmaları 1997”. *AST XVI-I*: 381vdd.
- Kaya, K.
1997 *Hint Mitoloji Sözlüğü*, Ankara.
- Kleeman, T.F.
1994 “Mountain Deities in Chine: The Domestication of the Mountain God and the Subjugation of the Margins”, *Journal of American Oriental Society* 114 No.2: 226-238.
- Körte, A.
1998 “Die Phrygische Felsdenkmaeler”, *Kleinasiatische Studien* III, *AM*: 80-153.
- MacKay, Th. S.
1990 “The Major Sanctuaries of Pamphylia and Cilicia”, *ANRW* II, 18.3: 2045-2129.
- Macqueen, J.G.
1986 *The Hittites and their contemporaries in Asia Minor*, London.
- Malay, H.
1990 “Batı Anadolu’da Yerel Tanrılar ve Tapın Merkezleri”, *TürkTK* X: 389-395.
- Mitchell, S.
1993 *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor I-II*, Şehir.
- Mitford, T.B.
1990 “The Cult of Roman Rough Cilicia”, *ANRW* II, 18.3: 2142-2152.
- Nollé, J.
1996 “Stiere und Stierkaempfe im Tauros. Anmerkungen zu einem Münztypus mit Apollonkoph. Buckelstier und der Legende PE”, *JNG* 46: 189-198.
- Orthmann, W.
2002 “Kontinuitat und neue Einflüsse”, *Die Hethiter und ihre Reich. Das Volk der 1000 Götter*: Sayfalar.
- Otto-Dorn, K.
1979 *Die Kunst des Islam*. Baden Baden.
- Özsait, M.
1985 *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi*, İstanbul.

- Perrot, G. – Chipiez, Ch.
1890 *Histoire de L'Art dans L'Antiquite*, Paris.
- Partsch, J.
1888 “Geologie und Mythologie in Kleinasien”. *Philologische Abhandlungen*, (Festschrift Martin Hertz): 105-122.
- Pekman, A.
1970 *Eskiçağda Bazı Anadolu Şehirlerinin Tanrı ve Kahraman Ktistes’leri*, İstanbul.
- Peschlow-Bindokat, A.
1995 “Ziegenjagd und Kulttanz. Die Ältesten prähistorischen Felsmalereien in Westkleinasien”, *AW*: 114-117.
- 1996 *Der Latmos. Eine unbekannte Gebirgslandschaft an der türkischen Westküste*, Mainz.
- Piotrovski, B.B.
1965 “Urartu Dini”, (Çev. İ. Kaynak) *DTCF Dergisi* 23, I-4: 37-48.
- Ramsay, M.
1882 “Siphylus and Cybele”, *JHS* III: 33-68.
- 1902 “The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor”, *The Geographical Journal* 3 vol XX: 257-275.
- Rotermund, H.O.
2000a “*Dağlar. Japonya’da*”, *Antik Dünyada ve Geleneksel Topumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, Y. Bonnefoy (ed.), Türkçesi G. Çetin, Ankara.
- 2000b “*Dağlı Çilekeşler. Japon yamabushi’leri*”, *Antik Dünyada ve Geleneksel Topumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, Y. Bonnefoy (ed.), Türkçesi G. Çetin, Ankara.
- Roux, J.P.
2000 “*Dağ. Kosmik Eksen. Türkler ve Moğollar*”, Y. Bonnefoy (ed.), *Antik Dünyada ve Geleneksel Topumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü* (Türkçesi G. Yılmaz), Ankara.
- Rutkowski, B.
1986 *The Cult Places of the Aegean*, London.
- Simon, E.
1985 *Die Götter der Griechen*, München.
- Stol, M.
1979 *On Trees, Mountains and Millstones in the Ancient Near East*, Leiden.
- Şahin, N.
1966 *Zeus'un Anadolu Kültleri*, (AKMED Monografi Dizisi 2), İstanbul.
- Şengör, A.M.C.
1992 “The Mountain and the Bull: The Origin of the Word ‘Taurus’ as Part of the Earliest Tectonik Hypothesis”, N. Başgelen – V. Çelgin – G. Çelgin (eds.), *Anadolu ve Trakya Çalışmaları*, (Z. Taşlıkoğlu Armağanı): 1-43.
- von Loon, M.N.
1966 *Urartian Art. Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul.
- von Olshausen, E.
1990 “Götter, Heroen und ihre Kulte in Pontos”, *ANRW* 18. 3: 1899-1903.
- Wartke, R.B.
1993 *Urartu. Das Reich am Ararat*, Mainz.
- Weiss, P.
1985 “Argaios/Erciyes Dağı – Heiliger Berg Kappadokiens. Monumente und Ikonographie”, *Jb für Numismatik und Geldgeschichte* 35: 21 vdd.
- 1992 *Pisidien. Eine historische Landschaft im Licht ihrer Münzprägung*, (Asia Minor Studien 6), Bonn.
- West, D.R.
1995 *Some Cults of Greek Goddesses and Female Daemons of Oriental Origin*, Neukirchen-Vluyn.
- Yerasimos, S.
2000 *İstanbul-İmparatorluklar Başkenti*, İstanbul.
- Mahruki, N.
1995 *Everest’te İlk Türk Chdmolungma, Dünya’nın Ana Tanrıçası*, İstanbul.

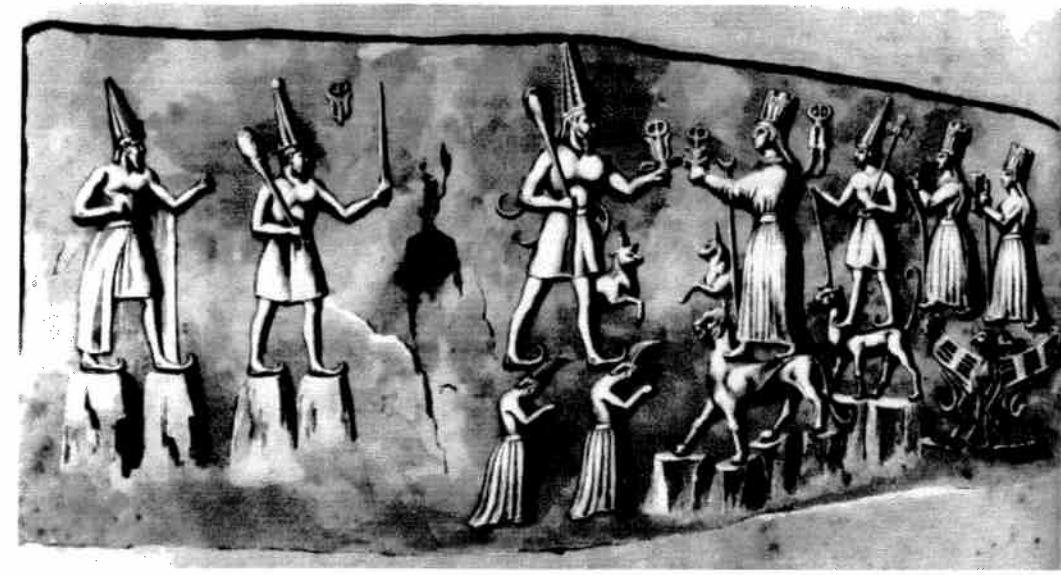
Res. 1
Çatalhöyük. Duvar resmi. Kent
planı ve arka planda Hasandağı.
(Mellaart 1964 Lev. VIa).

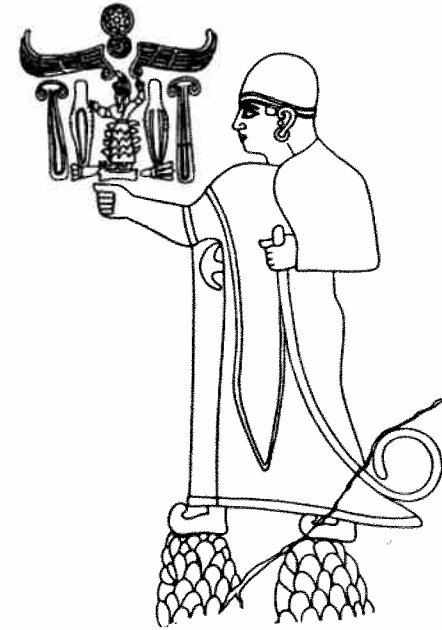
Res. 2
Latmos Herakleia.
Mağara duvar resmi.
(Pesclow 1995,
Res.16).

Res. 3
Hitit. Fildişi Dağ Tanrı heykelciği.
(Haas 1982 Abb. 11).

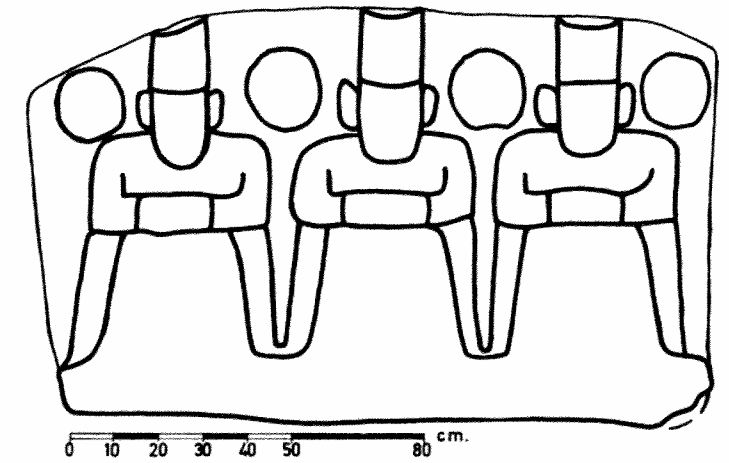
Res. 4
Hitit Yazılıkaya.
Dağ tanrıları Huzzi
ve Nanni üzerindeki
Gök Tanrı
(Akurgal s.161).

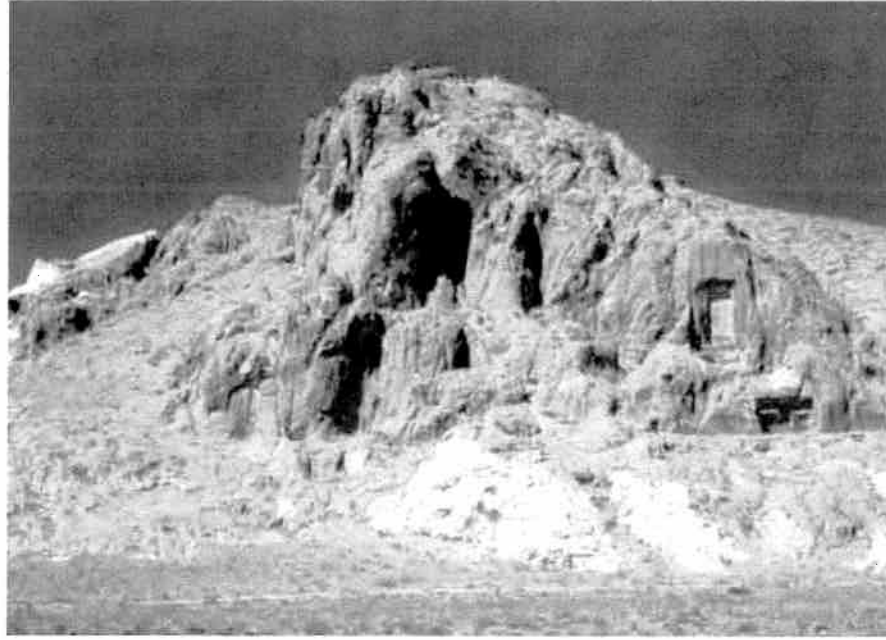
Res. 5 Hitit-Yazılıkaya.
Dağlar üzerinde
IV. Tuthaliya.
(Akurgal 1987 Şek. 421).

Res. 6 Kuzey Suriye-Ain Dara. Dağ Tanrı (Haas 1982 Res.23).

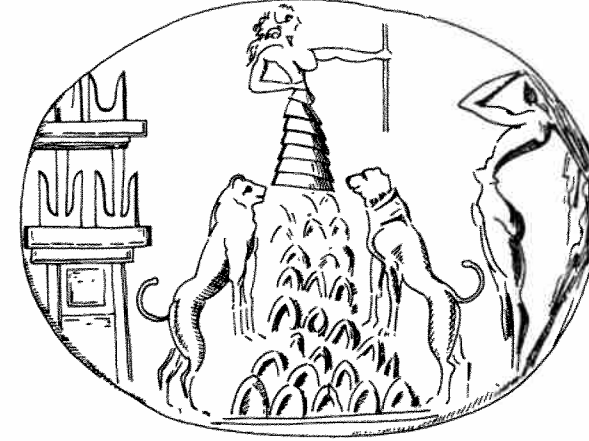
Res. 7 Yasemek. Taş Ocağında bulunan Dağ Tanrıları
(Alkım 1974 Res.43).

Res. 8 Urartu-Meherkapı. Açık hava tapınağı. (Foto N. Çevik).

Res. 9 Erivan'dan Ağrı Dağı (Wartke 1993 Res. 11).

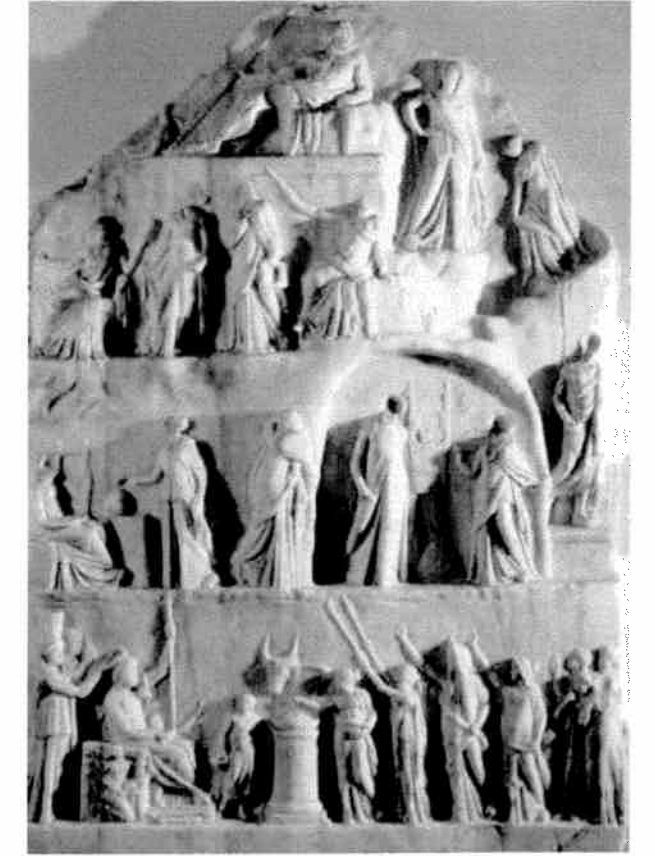
Res. 10 Girit. Damga mühür. Dağ üzerinde Dişi Tanrı (Haas 1982 Abb.23).

Res. 11 Frig-Midas. Açık Hava Kybele Tapınağı (Gabriel A. Phrygie IV).

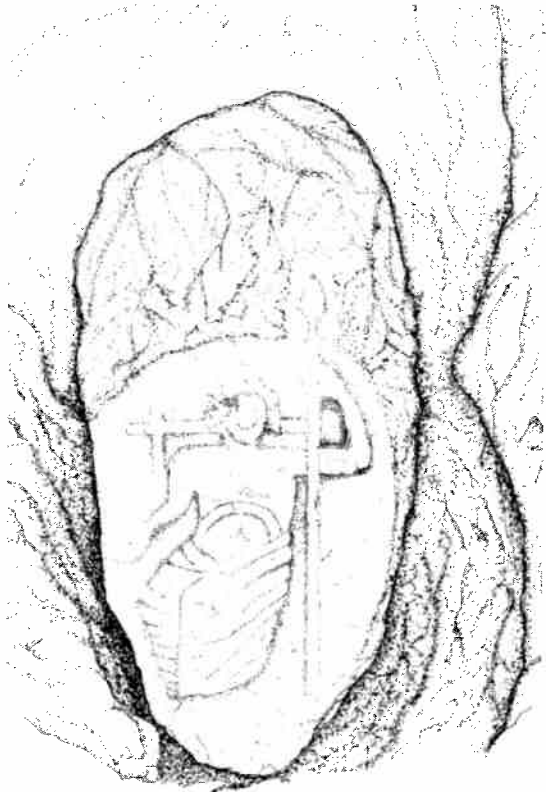
Res. 12 Frig-Midas Kent. İkiz kaya tahtı. (Perrot-Chipiez Fig. 106).

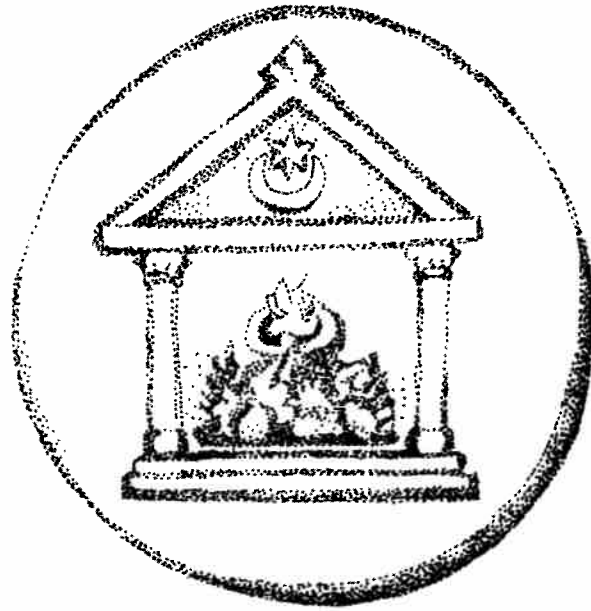
Res. 13 Arkeolos Kabartması.

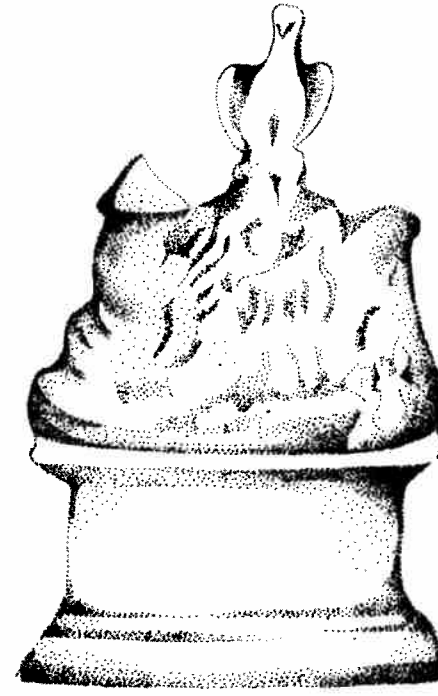
Res. 14
Girit-Phalasarna. Zeus dağ tahtı.
(Cook 1914 Fig. 111. 112).

Res. 15
Antalya-Hurma. Zeus açık
hava doğa tapınağı (Çevik).

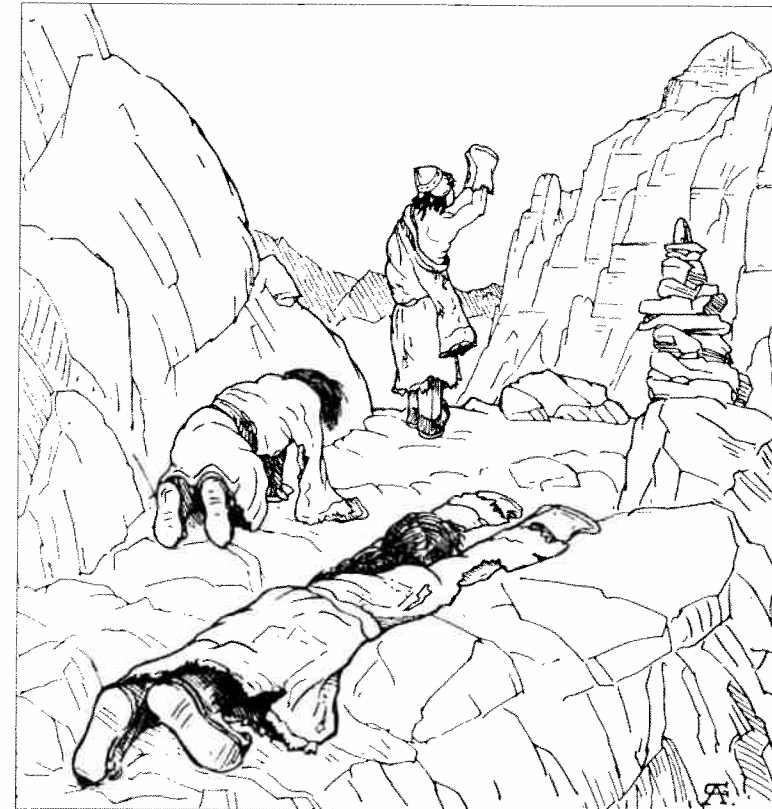
Res. 16
Tapınak içinde Argaios-Erciyes
(Güler 1995 Şek. 62).

Res. 17 Sunak üzerinde Argaios-Erciyes ve
Zeus'un kartalı (Güler 1995 Şek. 82).

Res. 18
Paris Mezamiri 422.
Hz. Musa Tur Dağı'nda
10 emri alıyor. Sol altta
Sina Dağını temsil eden
insan figürü (Yaresimos
2000, 109).

Res. 19
Tibetli Lamaist
hacılar kutsal
Kailas Dağı'na
çıkıyorlar
(Şengör 1992
Fig. 2).